

під «аристократку»³⁷³. Незважаючи на те, що вона походила із робітничої сім'ї і батько її був партійцем, така комсомолка оголошувалася «чужою» студенткою, відомо ж, що «в сім'ї не без виродка». Дівчата, які наважувалися робити манікюр, фарбувати губи, оголошувалися «брудом на полотнах епох», у яких «геній у шкапових чоботях» обов'язково забере студентський квиток:

Для тебе лишається воля

Носити чи ні пазурі

Та —

З ними до нашого воза

Не лізь!³⁷⁴

7. «Проблема хліба»

З кінця 1920-х рр. в повсякденне життя студентства входила лімітована система постачання, що спочатку стосувалося основних продуктів харчування. В постачанні студенти прирівнювалися до категорії робітників легкої промисловості³⁷⁵. Охоплення студентів громадським харчуванням щороку збільшувалося (у 1930 р. — 65%, а у 1931 р. — до 80%). В Одесі щоденними обідами забезпечувалися 95% студентів. Незважаючи на стрімке зростання кількісних показників, харчова якість обідів була набагато нижчою за встановлені норми і дорівнювала лише 450–500 калоріям, тобто задовольняла лише півнорми, а в деяких їдальнях не було і цього. Наприклад, у Харківській студїальні № 13 та № 23 калорійність у квітні–червні 1931 р. досягла лише 200–300 калорій. Підвищення цін на харчування на 62% не вплинуло на стан його якості³⁷⁶.

Через неякісне харчування неодноразово виникали конфлікти, як, наприклад, у Харкові у 5-й, 7-й та 12-й їдальнях, коли студенти кидали їжу і йшли голодними³⁷⁷. Не випадково проф. Нежданов, показуючи на борщ у їдальні Харківського зоотехнічного інституту, говорив: «Цей борщ такий же поганий, як і вся Радянська влада»³⁷⁸.

«З усіх студїалень кричать, — писалося в пресі, — що обіди несмачні, що макарони часто бувають кислі, ковбаси смердючі (Луганськ); що риба гнила, крупи прілі, горох з черв'яками (Ржищів) і т.д.»³⁷⁹. У Києві при колишньому Михайлівському монастирі, що став КУБУЧем, в їдальні № 5 щодня харчувалося близько 5 тисяч студентів. Обіди в ній з кожним днем погіршувалися: «Неприпустимо кислий борщ, завжди одна і та ж перлова чи гречана вонюча каша. І навряд чи половина студентів їдять ті обіди. Ходять голодні»³⁸⁰. А у Запорізькій їдальні № 5 всі кислі рештки вчорашнього дня подавали до столу під час сніданку й вечері, а то й обіду наступного дня³⁸¹, в іншій — цілий місяць без змін на обід подавали одну сою за 52 коп.³⁸² В їдальні Олександрівського сільськогосподарського технікуму студентів щодня годували «нічим не заправленою водою з кількома набряклими крупинками. Іноді варять гнилі огірки. І все це подається у брудній посуді обов'язково з мухами»³⁸³. Тож не дивно, що неодноразово фіксувалися випадки отруєння студентів³⁸⁴, а об'їдки часто складали половину обіду³⁸⁵.

Загальний стан їдалень у Харкові, Одесі, Києві та інших містах був надзвичайно поганий, багато приміщень не відповідали своїм призначенням, не мали устаткування і приміщень для зберігання продуктів. Тому на них падали

штукатурка, мухи, таргани, пилюка. Студіальня № 21 м. Запоріжжя знаходилася в льохові, її стіни і стеля були постійно мокрі, зі стелі просто на столи падали таргани³⁸⁶. Крім цього відмічався антисанітарний стан приміщень, підлога милася рідко, погано витиралися столи, казани зі стравами не накривалися, помий виливалися прямо під дверима. Посуд часто мився в брудній стоячій воді і витирався брудними рушниками. Крім «нормального» безладдя в їдальнях було повно собак. Перевірка напередодні нового навчального року (серпень 1934 р.) гуртожитків Харківського медінституту показала, що «в неприпустимому, антисанітарному стані знаходиться засолочний пункт при їдальні № 37 студтресту загального харчування, що обслуговує студентів Медінституту: в капусторізці повзали черв'яки, в соління кладуться неякісні огірки, на подвір'ї їдальні № 15 того ж студтресту відходи овочів лежали у відкритому зламаному ящику, тому там скупчувалося багато комах»³⁸⁷.

Як правило, студентські їдальні отримували залишки від робітничих та інших їдалень. Часто продукти в них були зіпсовані і недоброякісні (макарони з цвяхами, тухла риба, капуста тощо). В Одесі, наприклад, під час обстеження фабрики-кухні, було виявлено цілий ящик макаронів із сміттям, мишачими гніздами, непридатна для споживання прогрікла олія тощо.

Надзвичайно низькою була пропускна спроможність їдалень. У Харкові у 1931 р. на 37000 студентів (без нового набору в 15000) було всього 15 їдалень, що були розраховані на набагато меншу пропускну спроможність і студентам доводилося витратити багато часу на черги і часто залишатися без обіду³⁸⁸. У Голосієво на 3000 студентів була одна їдальня з пропускною спроможністю 1500, тож щоденно 400–500 осіб залишалися без обідів³⁸⁹, та ж проблема переслідувала і студентів Дніпропетровського медичного інституту³⁹⁰, а ВНЗ Донецької області взагалі не мали своїх їдалень. Час обіду не завжди був пристосований до розкладу занять, тому значна частина молоді не могла ними користуватися³⁹¹. Аналогічною була картина і в Луганську, де до їдальні з пропускною спроможністю 2000 осіб було прикріплено 5000.

Черга до їдальні — невід'ємний атрибут побуту радянського студента. З ідеологічної точки зору, черга була образом «тимчасових» труднощів, що їх переживала країна. З побутової і психологічної — повсякденна і рутинна неминучість, марна трата часу і привід для незадоволення. «Черги, бруд, погана їжа — так розшифровується формула студентського й громадського харчування» — написав студкор: колючий, гіркий, іронічний до болю насміх над собою. Черги до студентських їдалень вистроювалися довжелезні, коли б їх «поставити одну за одною в потилицю, то вийде шлях від Харкова до Полтави» — іронізував далі дописувач. Для того, щоб отримати сніданок, студенти змагалися, хто раніше встане у чергу, яка вже починалася о 4–5 ранку. В кінці лекцій змагалися, хто раніше залишить аудиторію для того, щоб зайняти чергу на обід³⁹². А для того, щоб швидко пообідати, треба було бути «великою нахабою й мати міцні кулаки»³⁹³. Залишиться студент голодним чи дістане можливість поїсти, часто залежало і від викладача — «щасливчиків», бувало, відпускали до закінчення заняття. А дехто особливого дозволу не чекав. П. Григоренко згадував, що він «як і всі, зривався з останньої лекції і, розмахуючи портфелем, біг вулицями Харкова до їдальні, як до фінішу. Призом був несмачний пісний обід. Але навіть

і ця жалюгідна нагорода, як і всякий приз, діставався далеко не всім. Я зовсім охляв, і мене дедалі більше охоплювало бажання повернутися в цех»³⁹⁴.

Незважаючи на погану якість харчування в їдальнях, студенти все ж готові були стояти в черзі кілька годин з надією на отримання обіду. Ніхто напевне не знав, скільки часу доведеться йому витратити на це. Так, в Одесі у їдальні № 68, 78 та 18 студентам доводилося чекати на їжу 1–2 години. Були випадки, що 50–100 курсантів Радпартшколи залишалися без обідів та сніданків. Донецькі студенти стояли в черзі по дві-три години³⁹⁵. А студенти Харківського зернового інституту поскаржилися П. Постишеву (27 січня 1935 р.): «В столовці бувають великі череди, так що приходиться ждати обід по 3 години й ставлення обслуговуючого персоналу столової до колгоспників погане»³⁹⁶. «Черга завжди була довга, — пригадував Ю. Кобилецький. — Стояли годинами та не без діла. Одні підчитували літературу до лекцій, інші ділилися досвідом і знаннями, дискутували, а то й жартували»³⁹⁷. Гострота проблем, що переслідували в молодості людину, з височини пережитого має тенденцію зглажуватися, й виснажуюче чекання в чергах, що колись обурювало, з роками стало овійоватися романтикою юності.

Сніданками та вечереми студенти були охоплені зовсім незадовільно. По Харкову, наприклад, з 30 тисяч студентів мали можливість отримати їх не більше 10 тис., в Одесі з 24 тис. — лише 8 тисяч студентів³⁹⁸.

Ложки, виделки, тарілки, чашки в студентських їдальнях на початку 1930-х рр. стали великим дефіцитом, тож крім величезної черги за обідами, студентам потрібно було ще постояти в черзі за ложками. На одну ложку претендувало декілька кандидатів. Студкор С. Шульга повідомляв, що в їдальні Київського інституту механізації та електрифікації, наприклад, на 500 студентів було лише 15 ложок і скільки ж тарілок, що створювало величезні черги³⁹⁹. У їдальні, що обслуговувала студентів Полтавського плодоягідного технікуму та навчального інституту свинарства на 1500 осіб було всього 40 мисок і 50 ложок⁴⁰⁰. В деяких їдальнях ложки видавали під заставу документів, тож коли їх отримували назад, знову вистроювалися черги⁴⁰¹. Через суцільний дефіцит у самих їдальнях одна черга стояла від каси до буфету, друга за хлібом. Черги за столами взагалі були звичним явищем — чекали, доки студенти звільнять посуд. А в їдальні Харківського авіаційного інституту один студент обідав, а три стояло за ним — не вистачало столів⁴⁰².

Голодні 1932–1933 рр. зачепили студентство лише краєм. «Навесні 1933 р. на вулицях Харкова лежали трупи померлих від голоду, але про це не говорили. Умирили в нас на очах діти — жадних коментарів»⁴⁰³. Студентам були виділені хлібні карточки. Як згадував С. Крижанівський, «на них ми нерегулярно одержували щось із 400 грамів хліба. Плюс вінегрет у студентському буфеті»⁴⁰⁴. Худо бідно, прожити було можна. Норми постачання студентства різних навчальних закладів хлібом відрізнялися. У Харкові вони мало таку диференціацію: у Педагогічному інституті отримували 400 грамів на день, у Хіміко-технологічному — 600, а у Авіаційному — 800⁴⁰⁵. У Бердянську студенти індустріального та медичного технікумів отримували 600 грамів хліба на день, а педагогічного — 300⁴⁰⁶. Та не всі могли отримувати хліб щодня, одні студенти не бачили його по три-чотири дні, інші підробляли хлібні карточки, після чого

здобуток несли на базар і збували «в тридцять-три дорога»⁴⁰⁷. Спекуляція була характерною для цієї епохи, як і моральне засудження її.

У цей час повсюди фіксувалися випадки зменшення норми видачі хліба як студентам, так і професорсько-викладацькому складу. Наприклад, у Шосткінському хімікотехнологічному інституті з 15 березня 1933 р. «студенти отримують зменшену норму хліба — замість 600 гр. — 400, зараз пропонують довести її до 300 гр.»⁴⁰⁸. Крім того, не видавався хліб утриманцям студентів і викладачів. Постанова про постачання студентів, видана Наркомом постачання 5 лютого 1933 р., всюди порушувалася. Ректор КДУ Д.Ф. Мельников у серпні 1933 р. клопотався, що «Київський облснаб припинив видавати хліб для студентської їдальні Київського державного університету, а також всі інші продукти (крупа, борошно). Їдальня університету, що обслуговує 2000 студентів і відпускає щодня 5000 гарячих страв, не одержує на сьогодні ні хліба, ні жодних продуктів»⁴⁰⁹.

Правління інститутів намагалося виправити тяжке матеріально-побутове становище, та лише деяким вдавалося якось налагодити постачання. Наприклад, у Київському енергетичному інституті було налагоджено власну харчову базу завдяки двостороннім угодам. Бригада студентів інституту електрифікувала Конотопський радгосп, натомість інститут одержав 800 пудів картоплі, 700 пудів капусти, 10 пудів олії, 15 пудів мяса, 40 діжок квашених баклажанів та огірків. Це й же радгосп утримував інститутські кролятник та свинарник. Аналогічна угода була складена і з містечком Комари (БСРР), за електрифікацію якого інститут одержав 3000 пудів картоплі⁴¹⁰. Смачні обіди мали і студенти Київського лісотехнічного інституту, де було широко організоване децентралізоване постачання на основі договорів з колгоспами. «Увечері та вранці є за дешеву ціну гарячі страви, пряники, цукерки, пироги, повидло, молоко. Незабаром до меню буде занесено м'ясо кроля, що за нього так піклується зараз адміністрація та профком»⁴¹¹. З усіх архівних документів і матеріалів публіцистики наведені свідчення були скоріше винятком, ніж правилом для реалій початку 1930-х рр.

У 1933 р. неодноразово піднімалися питання раціоналізації праці у їдальнях, щоб студент витрачав не більше 30 хвилин на обід⁴¹². На Всеукраїнській нараді завідуючих обласними відділами народної освіти (18 лютого 1933 р.) говорилося про значення організації при навчальних закладах господарств з метою покращення постачання і побуту студентства⁴¹³. Передбачалося у 1933 р. засіяти не менше 8588 га харчових культур, відповідно до постанови РНК УСРР від 10 квітня 1933 р. «Про розвиток приміських господарств вишів, втишів і технікумів»⁴¹⁴. Навчальним закладам рекомендувалося добиватися виділення землі під городи, засівати, обробляти і збирати самим урожай для харчування студентів.

Одним інститутам вдавалося отримати землю, наприклад, для Дніпропетровської області під студентські городи виділили 1200 га землі, Донецький гірничий інститут мав 40 га землі під городи і потрібну кількість насіння картоплі і кукурудзи, а також 60 га приміського господарства, де планувалося вирощувати картоплю, капусту та помідори. Насіння студенти також мали заготовляти самі. Питання це вирішити було складно, інколи доводилося їхати

за картоплею для посадки в Білорусію⁴¹⁵. Студенти дніпропетровських ВНЗ їздили на заготівлю картоплі у Вінницьку та Чернігівську області. Та в більшості випадків вони приїжджали ні з чим. Ще важче було вирішити проблему орання землі. Навіть у випадку, коли КУБУЧі виділяли для цієї мети коней, годувати їх інститути не були спроможні. МТС же вимагали за свої послуги нереальну для інститутів ціну. Наприклад, Сурсько-Литовська МТС готова була допомогти Дніпропетровському гірничому інституту зорати землю за 75 руб., 10 пар взуття, 3 пари чобіт, 10 костюмів і плюс до того, харчувати трьох робітників протягом року. З представників медичного та будівельного інститутів вимагали ще тонну дерті та 25 кг масла. У будівельному інституті підраховали, що за орку 50 га землі їм довелось би заплатити 8000 руб.⁴¹⁶ Більшість київських ВНЗ землю так і не змогли отримати в приміській смузі. Голова профкому Київського сільсько-господарського інституту ґрунтознавства та хімізації Розенфельд повідомляв, що «зараз інститут опинився в умовах, коли примушений шукати землю під самодіяльний город в інших районах»⁴¹⁷. Обласні земельні управління не відводили землю навіть для навчальних радгоспів. Та й взагалі навчальні господарства у більшості ВНЗ були у дуже незадовільному стані. Професори Харківського зоотехнічного інституту на лекціях відзначали, що «на наше господарство не можна рівнятися, не на ньому навчатися»⁴¹⁸. Картопля тут була заражена грибок, кормовий буряк майже весь пропав, корови хворіли туберкульозом, конюшні не впорядковані, телятники — не побудовані, інвентар валявся під відкритим небом. Запчастини від тракторів і косарок кралися і потім продавалися цьому ж господарству⁴¹⁹.

Пропонувалося також при їдальнях та інститутах організовувати свинарники, кролятники, відгодівні пункти, оскільки залишалося багато недоїдків. У ХАІ, наприклад, для покращення харчування студентів, інститут організував кролятник на 197 кролів та свинарник на 75 свиней, утворив свій город і мав ділянку в радгоспі «Більшовик». Студенти через два-три дні отримували м'ясо на обід⁴²⁰.

У 1934 р. у багатьох вишах справа постачання студентів продуктами почала налагоджуватися. Великий урожай з власних підсобних господарств інститутів Дніпропетровська при правильному використанні зміг би задовольнити потребу в харчуванні на 30–35%⁴²¹. Ускладнювало вирішення проблеми відсутність їдалень у самих інститутах, тож продукти, вирощені на студентських грядках, використовувалися й для інших громадян міста⁴²². Директори клопоталися про відкриття їдалень саме при навчальних закладах.

Покращення якості харчування відзначалося майже у всіх київських інститутах, частіше видавалися м'ясні обіди⁴²³. У КДУ, наприклад, добилися того, що студент стояв в черзі за обідом не більше 20 хв.: видавалися спеціальні перепустки для їдальні, встановлювалися черги і час обіду для кожної групи. Тай саму їдальню було приведено в належний вигляд: покладено паркет, встановлено відповідну кількість столів, забезпечено посудом⁴²⁴. Хоч, звичайно, проблем залишалося багато, а у педагогічному і індустріальному інститутах, питання так і не було вирішено⁴²⁵. У надзвичайно тяжкому становищі залишалося також питання організації харчування студентів Одеси⁴²⁶.

Лише у дні святкування річниць революційних свят молодь могла відвести душу — для студентських буфетів відпускалися «дефіцитні» продукти: бутерброди з ковбасою, сиром, маслом та ікрою, котлети рублені, м'ясо жарене, риба в маринаді, всілякі пиріжки, віденські булочки, тістечка та багато іншого. У Харкові, наприклад, у дні жовтневих свят 1933 р., для студентських буфетів було відпущено 180 тис. порцій цих продуктів⁴²⁷. Крім того, на шістнадцяті роковини Жовтневої революції всі студентські їдальні мали працювати і у вихідні дні, а 6 і 7 листопада всі студенти отримували покращене харчування — гарячий сніданок (м'ясна страва і чай), обід із трьох блюд — м'ясних і солодкої⁴²⁸.

У той же час в будні мали місце отруєння студентів обідами, чи роздача попсованих продуктів, наприклад, оселедців з черв'яками⁴²⁹.

З початком 1935 р. стан харчування студентів почав знову різко погіршуватися. У Києві і Харкові негативно відбилася на ньому ліквідація трестів громадського харчування студентів і передача студентських їдалень та буфетів у відання трестів народного харчування⁴³⁰. Страви виготовлялися низької якості і за високими цінами. У Києві, наприклад, у 1934 р. в обід, що коштував 65 коп., додавалося 20 грамів жирів, то у наступному — лише 15–17 грамів. За нормою, в м'ясний обід вартістю 1 руб. 20 коп., потрібно було класти як мінімум 85 грамів м'яса, фактично ж у другі блюда клалося по 40, а то й 30 грамів. Робилося це таким чином: у Лісотехнічному інституті м'ясних продуктів видавали на 460 порцій, а виготовлялося з них 580 порцій. У Сільськогосподарському інституті м'яса було видано на 100 котлет, а виговлено 175, замість 150 порцій борщів виготовлено 230 борщів⁴³¹. Калорійність обідів також знизилась: в їдальні Зернового інституту — з 530 до 490, Індустріального — з 617 до 492, Медичного — з 805 до 480 ккал.

У багатьох їдальнях Києва, Харкова, Одеси дорогих порційних обідів вартістю до 2 руб. 50 коп. виготовлялося значно більше, ніж звичайних загальнодоступних. Ціни в буфетах були також дуже високі, оскільки націнка на продукти становила 20%. Та й основними продуктами тут були чорний хліб, вінегрет, гаряча вода, ласощі. М'ясні вироби бували дуже рідко і за найвищими цінами, студенти купувати їх просто не могли собі дозволити. Білого хліба ні в буфетах, ні в студентських їдальнях майже не бувало.

Оскільки студентським їдальням дозволялося отримувати продукти тільки через сектор постачання тресту, все, що вирощувалося самими студентами у господарствах при інститутах, купувати було категорично заборонено. У той час, коли, наприклад, Харківський машинобудівний інститут міг продати своїй їдальні м'ясо першосортне свиняче по 5 руб. 70 коп. за кілограм, трест відпускав м'ясо далеко не першої якості по 7.30 за кг. У Києві Нархарч оцінював картоплю по 43 коп. за кілограм, а інститути пропонували по 20 коп., масло відповідно 15 і 8 крб., яблука — по 2.20 і 1 руб., огірки — по 12 і 7 коп. Інститути, які могли б задовольнити 50–60% потреб в основних харчових продуктах, у результаті такого господарювання вимушені були продукти з своїх господарств віддавати на сторону. В той же час вони надавали їдальням помешкання, опалення, освітлення, посуд, робили поточний ремонт і при цьому сплачували трестам по 25 коп. на студента «амортизаційних»⁴³².

Заручниками цієї політики були студенти, які ледве могли звести кінці з кінцями. Вартість харчування в день їм обходилася у 1935 р. приблизно в 2 руб. 40 коп.: сніданок — 40 коп.; обід — 1 руб. 20 коп.; вечеря — 40 коп.; хліб — 40 коп., на місяць це становило 72 руб. Середня стипендія в той час коливалася від 55 до 90 руб. Таким чином, кошторис студента був дуже напружений. У кращому випадку багатьом доводилося їсти або першу, або другу страву. На цілий обід коштів не вистачало. Великим щастям на сніданок було мати чорний хліб з цукром: «І ось обмочуєш хліб у великому жерстяному кухлі з кип'ятком, потім у цукор-пісок — і їси. І весь сніданок...»⁴³³. Проте значна частина не могла собі дозволити навіть таких маленьких сніданків. «Студенти сидять голодні бо видають лише 1 руб. в день та й то нема де купити хліба», такі скарги П. Постишеву були не рідкістю у 1935 р.⁴³⁴ Під час обстеження у 1937 р. студенти говорили, що після отримання стипендії «поживеш, пообідаєш 10–15 днів, а потім сильно скорочуєш їжу, сили відновлюєш більше сном, що відбивається на якості навчання»⁴³⁵. О. Соловей згадувала, що «з грішми завжди було су-тужно. Якщо кортіло зайвий раз піти до театру, то тиждень не снідали, від-кладали на квиток. І якимось так виходило, що постили ми перманентно»⁴³⁶. На вечерю, якщо пощастить, «пили студентський голочай (кипячену воду без заварки й цукру) з кусником якоїсь ковбаси й шматочком хліба (була ж карткова система) ... І так день у день»⁴³⁷. Інші згадували, що через нестачу грошей «вечерю частіше за все — «відміняємо» — добровільно — як «буржуазний пере-житок»⁴³⁸.

Скасування карткової системи, очевидна тріумфальна хода індустрії країни викликала у радянських людей гордість і захоплення. «Жити стало краще, това-риші, жити стало веселіше» — знаменита сталінська фраза лунала повсюди, переконуючи мільйони в настанні в країні щасливого і заможного життя. Основна маса студентів не відчула цього покращення, без карточок «більше 600 грамів хліба дістати не можна»⁴³⁹ і навіть у кінці 1930-х рр. вони були «в більшості своїй позбавлені можливості обідати щодня»⁴⁴⁰, «були вічно го-лодні»⁴⁴¹, тож миттєво відреагували: «Жить стало лучше, Жить стало веселее — Шея стала тоньше, Но зато длиннее!». Тисячі радянських громадян дякували «щасливому товаришу Сталіну за наше дороге життя!» — всі поточні пропа-гандистські гасла піддавалися переробкам, бо, за словами одного із студентів того часу, «єдиним засобом протистояння гримасам сталінського часу була у нас іронія, випробуваний засіб...»⁴⁴². Звичайно, були студенти, які мали можливість нормально харчуватися. Це перш за все ударники, спортсмени, тобто ті, на котрих потрібно було рівнятися решті. Для обраних при їдальнях організовували спеціальні зали ударника. О. Буревій згадувала: «Обіди в їдальні були «погані» і «кращі». Кращі давали в окремій кімнаті за перепустками або талонами»⁴⁴³.

Конкретні страждання розгубленої чи забутої всіма окремої людини тонули в стосах бюрократичних наказів і постанов, спрямованих покращити життя студентства, але в дійсності маючих зворотній ефект. Владу більше цікавило те, що «в жодному виші не проведено пояснення харчових, грошових і житлових труднощів»⁴⁴⁴ та негативне або байдуже ставлення студентів до політнавчання, а не шляхи ліквідації численних проблем. Тому «залишки і недоброякісні обіди» переслідували молодь протягом всього десятиліття, примушували вдаватися до

всіляких вигадок, щоб мати можливість якось зводити кінці з кінцями і при цьому ще й встигати навчатися.

8. Гуртожиток у повсякденності студента

Проблема житла в ті часи була не менш гостра, ніж «проблема хліба». Незважаючи на щорічне збільшення житлової площі, відсоток забезпечення нею студентів залишався незадовільним. У 1929/30 н.р. у Харкові гуртожитками забезпечувалися лише 40,7% студентів, причому цей відсоток практично не зростає (у попередньому навчальному році він становив 40,2%)⁴⁴⁵. Пролетарська частина студентства України була забезпечена житлом на 63,5%, у окремих вузівських центрах цей відсоток був таким⁴⁴⁶:

Місто	Загальна кількість студентів	Робітників і селян	Кількість забезпечених житлом	У відсотках
Харків	13194	7005	5499	78,5
Київ	13640	9376	4272	45,6
Одеса	8465	5034	3599	71,5
Дніпропетровськ	4792	2872	1886	65,4
Миколаїв	728	499	342	68
Вінниця	915	616	500	86
Інші	20169	14432	11016	76,4
Разом	61908	39835	27114	63,5

Нерідко гуртожитки знаходилися дуже далеко від навчального закладу, а то й за містом, й у цілому проблеми не вирішували. Всі вони були перевантажені, середня норма на одного студента становила 4,5 кв. м (Харків, Одеса), 4,1 кв. м (Київ), 4,2 кв. м (Дніпропетровськ). У той же час у них проживала значна частина сторонніх.

Багато пролетарських студентів і робітфаківців не мали й таких умов життя. Тим, кому доводилося жити десь за містом у неопалюваних руїнах, самий необладнаний гуртожиток здавався «тихим куточком». Але й вони зауважували: «Хоча потрібно зізнатися: 80–90 чоловік в одній купі, цілковита антисанітарія, яка тільки може бути у студентів кількістю 90 чоловік у кімнаті, при такому скупченні, звичайно, навчатися не розраховуй, та ще людині з розхитаними нервами, але це нікого не стосується»⁴⁴⁷. П. Григоренко так описав своє життя в так званому «гуртожитку»: «А трудність поставленого завдання [покращення якості навчання — *О.Р.*] ускладнювалась ще й умовами життя. В залі клубу (на 500 сидячих місць) поселили не менше 200 студентів. Кожний з них робив, що хотів. Тому зала цілодобово вирувала, як киплячий казан. Згорбившись на своєму матраці, я розв'язував математичні задачі і так заглиблювався в них, що не помічав нічого навколо себе, жив своїм життям»⁴⁴⁸.

Для вивчення побуту студентства вкотре у січні 1930 р. була створена спеціальна урядова комісія, яка уже в квітні констатувала, що «житлові умови